

Т.Н. ДЕНИСОВА
Інститут літератури НАН України

РОМАН ПРО ЗЕМЛЮ: УІЛЬЯМ ФОЛКНЕР І УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА.

Експеримент з компаративістики.

1958 року Державний Департамент США включив Вільяма Фолкнера - лауреата Нобелівської премії, "живого класика" американської літератури - до складу делегації, що мала відвідати Радянський Союз. Одержавши про це інформацію, Фолкнер відправив листа до урядового чиновника: "Я певен, що для мене відхилити пропозицію відвідати Росію в статусі гостя сучасного російського уряду вагоміше в "холодній війні" людських відносин, ніж відбутися цей візит в Росію.

Росія, з якою я надіюсь, я маю духовну спорідненість, це Росія, яка породила Достоевського, Толстого, Чехова, Гоголя та ін. Тієї Росії більше нема. Я не стверджую, що вона померла, поліцейська держава нездатна зруйнувати й тримати в руїнах духовне життя нащадків тих людей. Я певен, що там і зараз пишуть так само правду про людське серце, як робили їхні предки, мабуть, ризикуючи життям, ховаючи сторінки - романи, оповідання, п'єси - під підлогою, в коминах, будь-де, до того дня (а він прийде), коли вони стануть вільними..

Якби відвідинами Росії за теперішніх умов, навіть ризикуючи по-справжньому життям (а мені зараз 60 і я хочу доробити щось із того цінного, що вже мною створено), я б міг звільнити Анну Кареніну або Вишневий сад, я б поїхав.

Але поїхати зараз туди, бути гостем теперішнього російського уряду, який, я певен, загнав у підпілля і хотів би знищити нащадків тих старих гігантів російського духу, було б не тільки облудою, а й зрадою" [2, с.47].

Отже, Вільям Фолкнер в Україні не бував, а українські делегації, яким пощастило за його життя побувати в США, просто не доїжджали до містечка Оксфорд, штат Міссісіппі, де він проживав постійно. Отже, не маємо ніяких підстав говорити про контактні зв'язки Фолкнера з українським красним письменством. До того ж є підстави думати, що Фолкнер не був знайомим з українською літературою, більш того, знав про неї стільки ж, скільки герой роману "Синдром Танатоса" Персі Уокера, фолкнерівського земляка і сучасника, котрий питався: "Хто тепер згадає українців?", будучи певен, що нація ця зникла як економічна, політична і культурна спільність із нинішньої

світової цивілізації. Однак ця "зникла" нація виявилась добре обізнаною із світовою культурою, в тому числі - із американським її розгалуженням. Зокрема, доробок Фолкнера, хоча й із запізненням, хоча й досі ще не в повному обсязі, прийшов на Україну десь у шістдесяті роки. Мабуть, можна припуститися, що проза Фолкнера якось вплинула і на українських письменників останніх десятиліть, поглибивши психологізм, сприявши експериментальному новаторству, тим більше, що знайомство з Фолкнером передувало знайомству з Джойсом, хоча й прямих наступників американського майстра в українській літературі теж немає.

Більш того, системи естетичних координат, в яких розміщується проза Фолкнера й українська романістика, відчутно різні. Визначаючи художній метод американського письменника, як правило, вживають терміни модернізм, або ультрареалізм чи суперреалізм. В Україні ці течії не дуже розвинені. Романний же доробок української літератури, в основному, вкладається в параметр від Просвітництва до реалізму. І все ж, спираючись на найвідоміші, хрестоматійні твори української літератури ХІХ-ХХ ст., повністю усвідомлюючи їхню оригінальність, неповторність, абсолютну несумісність із прозою Фолкнера, я ризикну стверджувати, що в цих різних системах координат є моменти, де культури наближаються одна до одної. Такі моменти зближення, точки дотику, їхнє відбиття в феномені літератури, я й спробую дослідити.

Загальновідомим є той факт, що засади, на яких формувалося американське фермерство, були абсолютно іншими, ніж у Старому Світі. В Європі все базувалося на патріархальних сталих відносинах, від них відштовхувалися в нові часи, з ними вступали в конфлікт, від них прагли звільнитися, але вони були ґрунтом, фундаментом, базою, вони існували навіть на рівні підсвідомості, бо склалися сторіччями, були органікою, витікали з історії кожної європейської країни, а відтак - саме з них треба було виходити, розбудовуючи капіталістичне суспільство, що спиралося на третій стан. Вони не зжиті навіть сьогодні, особливо в тих країнах, де їх було штучно затримано ще багато десятиріч після того, як скасовано легітимно.

Основою такої свідомості є земельна власність, родове коріння, земля. Вона органічно продовжує те, що зафіксовано в Біблії, на чому фактично розбудовано християнську філософію, що стала наріжним каменем європейської цивілізації нових часів. Земля була (і залишилася) не тільки годувальницею, ґрунтом, де вирощується врожай, не менш важлива укоріненість в землі, надто вагома навіть для сучасної людини. Адже, скажімо, проблема маргінала, який переселюється із села в місто, є однією з чільних для сучасної

РОМАН ПРО ЗЕМЛЮ УІЛЬЯМ ФОЛКНЕР І УКРАЇНЬСЬКА ЛІТЕРАТУРА

української літератури, бо йдеться про повну зміну орієнтирів, оскільки вважається, що тільки село - мала батьківщина - зберегло певний моральний рівень, який абсолютно відсутній у "диявольському місті", де люди позбавлені будь-якої соборності, коріння, традиції.

Тож для української літератури, віддавна і до тепер, земля є першоосновою всіх моральних засад, першоосновою життя не в сучасному потрактуванні, а в первинному, біблійному, в міфологічному. Для українського менталітету навіть екологія осмислюється саме з цих позицій, бо її сама свідомість невід'ємна від землі, від її циклів, від її життєдайності. Порівняння української свідомості з Антеєм напрошується само, бо вона також спирається на землю, тільки від землі черпає свою силу. Але між ними є й суттєва різниця: адже для Антея не має значення, де саме доторкнеться він до землі, вона вся є його матір'ю. Для української свідомості надзвичайно важливою є локальність дотику, мала батьківщина, конкретне місце. Славнозвісний Шевченківський "садок вишневий коло хати..." виражає таку свідомість найповніше. Тут земля і рід нероздільні.

В Америці патріархальну традицію було порушено свідомо і різко. Так, американське фермерство обробляло землю, жило землею, залежало від неї. Але не тотально. Бо завжди був вибір землі. Так склалося історично, бо відбувалося заселення Заходу, і резерв землі здавався безмежним, невичерпним. Тому їй не було такого, як сказала, фатального, необоротного зв'язку людини із певним клаптом землі, який характерний для землепашця Старого Світу. Тут фермер володіє землею на відміну від зворотного зв'язку, характерного для Європи, де земля володіє селянином. В Новому Світі було інше: нероз'ємний зв'язок Людини з Природою, із Всесвітом, із Універсумом, тобто, із Землею в її філософському значенні.

Нова традиція, яку культивували американці, свідомо відрізнялася від європейської, будучи одразу буржуазною, новочасною, хоч би якими забобонними і консервативними не виглядали її засновники пуритани. Бо традиція, започаткована ними, була одразу зорієнтована на особистість, на індивідуум, а не на рід. І стосунки індивідууму з іншим, хоча вони й проходили через Бога, спиралися на індивідуальні якості кожної окремої людини. Саме про це свідчить доробок суто американської філософії трансценденталізму, де стверджується залежність людини не від певного клаптику ґрунту, а від Землі, Універсуму, Космосу.

Американський Південь заселявся так само, як і Північ - піонерами. Проте від самого початку відрізняється вже сама ідея, якою керувалися першопоселенці Півдня і Півночі. Якщо пуритани Сходу мріяли побудувати Місто Боже на Горі, то для тих, хто

висадився в Віргінії серед розкішної південної природи, десь на початку XVII століття, одразу стало метою створення Райського Саду. Це і сьогодні відзначається в "Енциклопедії південної культури" як характерна ознака історії краю, яка визначає всю подальшу специфіку регіону. Найвагомішою її рисою стає наближеність до землі, укоріненість в певну місцевість, досить чітка "поштова адреса", тобто, локальність і тут виникає можливість побачити деяку подібність, суголосність в історії і суспільній свідомості американського Півдня і України. Можна провести паралелі між південним рабовласництвом і українською кріпаччиною; переможеним Півднем і поневоленою Україною, побачити близьку для обох регіонів трагедію Громадянської війни. І, нарешті, те, що дано цим двом територіям від самого початку: їхня природа, багата і життєдайна, їхня спрямованість на землеробство, їхня залежність від землі - і у широкому і у конкретному смислі цього поняття. Певною мірою можна зіставити міф про щасливе патріархальне життя Півдня до перемоги Півночі із легендою про козацтво, яка протягом кількох століть надихала українську самосвідомість.

Комплекс саме цих чинників найважливішими, визначальними для історії краю вважав Фолкнер. Трагедію Півдня - поразку в Громадянській війні - він вважав карою за найтяжчий гріх, скоєний південцями, гріх рабовласництва, гріх пригнічення людини людиною, гріх перед родом і кров'ю, що став законом на цій землі, де білий батько не визнавав свого сина, народженого чорною жінкою...

Як відомо, численні романи і новели Фолкнера врешті-решт виструнчуються в історію американського Півдня за 300 років його існування. Вигадана ним округа Йокнапатофа, населена білими, чорними, їхніми нащадками і нащадками аборигенів, яка дуже нагадує рідний письменникові штат Міссісіппі, і може вважатися чи то символом, чи то моделлю Півдня, що їй дозволяє критикам стверджувати, що все життя Фолкнер писав "роман поштової марки", передаючи своє розуміння найскладніших проблем, сучасних і позачасових, індивідуальних і загальнолюдських через той локальний матеріал, який знав найкраще. Південь в творчому доробку письменника стає не тільки постійним місцем дії романів і новел, він, перш за все, відіграв роль діючої моделі світу, моделі зчеплення людини із природою і суспільством, минулим і майбутнім, моделлю людської історії. Але Фолкнер не був співцем фермерства, хоча Йокнапатофа і заселена землеробами, або тими, хто живе з землеробства. Земля і природа складають для письменника важливу частку філософії історії, котра є ниткою Аріадни в його роздумах про Людину.

Проблема людини, людського серця, тобто, проблема гуманізму проголошена ним як провідна і домінуюча в Нобелівській промові. Адже найстрашнішою вадою сучасності американський письменник вважає ту деперсоніфікацію, омасовлення, дегуманізацію які є наслідком відчуження в постіндустріальному суспільстві. Саме таку філософію приносить на патріархальний Південь переможець-янкі. За Фолкнером, протистояти їй можна, лише спираючись на історичну свідомість народу, на традицію, що сформована в досягненні єдності людини і природи. І тут Південь, його психологія, традиція, навіть міф починають відігравати позитивну роль. Адже, як каже Фолкнер, тільки на Півдні роздрібненої індивідуалістичної Америки склалася певна єдність, яку можна назвати народом, і головним чином, завдяки місцевому колориту, тобто, цілій низці конкретних умов, серед яких найважливіша - наближеність до землі, до природи, до способу життя, продиктованого земельним циклом і ритмом.

Фолкнер, письменник трагічного ХХ ст., далекий від простих рішень. Він прекрасно розуміє, що первинна патріархальна злитість з природою у людства залишилась десь у минулому. Тому тільки примітивні і недоумкуваті серед його героїв є безпосередньо дітьми землі (Айк Сноупс, який все своє життя був залобленим у корову). Фермери знаходяться з нею в ділових контактах (як Армстіди або Букрайти). В повній злагоді із землею, природою, лісом і його мешканцями проживає останній нащадок її законних хазяїв-аборигенів Сем Фазерс. Його вихованець Айк Маккаслін, який відмовляється від гріховного земельного спадку, бо певен, що земля не може належати комусь окремому, будучи власністю всіх людей і кожного; хто її обробляє, керується у своїх діях природними законами як вищим сенсом. Співець і переконаний прихильник людської індивідуальності, Фолкнер розглядає природу, взаємини з природою, як критерій порядності людини, як один із стрижнів і опору проти дегуманізації. Укоріненість в землі, в громаді, в минулому виступає в фолкнерівському світі як важливий чинник проти омасовлення, що неминуче призводить до феномену тоталітаризму. Тільки індивідуальність, яка достатньо сформована духовно, щоб кожного разу брати на себе відповідальність за власні вчинки і їх наслідки, сама приймає рішення і обирає шлях, але в своїй психіці, в своєму менталітеті, в своєму генотипі несе родову історичну свідомість, а отже органічно зв'язана із землею, є гідною людського звання, здатна протистояти натовпу, зберегти самостійність думки і вчинку.

В українській класичній літературі земля є основною темою, етика, релігія, естетика - все тягнеться корінням з землі, являючи собою дивну суміш залишків язичства і основ християнства. Свого

часу (1892) І.Франко, порівнюючи роман Е.Золя "Земля" і нариси Г.Успенського, глибоко проаналізував їхнє висвітлення основної теми - життя селянства, кровно зв'язаного з землею. "Щодо основних поглядів на селянське життя, - писав він, - то в цьому пункті обидва твори однаково не можуть нас задовільнити. Золя дивиться на селян поглядом буржуа, міщанина. Він з гідною подиву гнучкістю підгледів найдрібніші деталі їх життя і побуту, мови і вчинків, та не заглибився в душу селянина... Погляд Успенського - це погляд російських народників, людей, які відкидають європейську цивілізацію; єдине спасіння вони вбачають у селянининові, у темній селянській масі; часто вони ідеалізують цю масу навіть з її недоліками, вбачаючи в кожному її вчинкові, у кожному її слові якесь глибше, містичне значення... Однак ми, зі свого боку, мусимо зауважити, що й ті особливі риси селянського життя, в яких Успенський вбачає ідеальну сторону - одностайність, простоту і природність, ми мусимо в великій мірі визнати за хиби, що вказують на брак фізичних і культурних потреб, обтяженість мислення і недорозвиненість почуттів. Всі ті речі суперечать ідеалу цивілізованого людства. Більш того, нам здається, що Успенський, приглядаючись до селянського життя з точки зору своїх народницьких доктрин, як і Золя, поминув у ньому якісь надто важливі риси і внаслідок цього дійшов фальшивих висновків" [1, с.194-195].

Франко мав моральне право виносити судження: адже українська література представляє найбільш повне і розгорнуте дослідження взаємин селянина з землею, з цивілізацією, аналізує селянство всебічно. Два аспекти проблеми землі - центр майже кожного з українських романів: джерело життя і володіння ним. У класичній літературі другий аспект вирішувався однозначно: в колоніальній Україні за часів кріпаччини землею володіли поміщики, обробляли селяни-кріпаки. Як правило, ворогами селян були іногородці, чи то російські кріпосники, чи польські магнати чи то євреї-шинкарі. Так склалось історично. Ставлення ж до кріпосника-поміщика і всіх, хто йому служить, в літературі було суто негативним; до землі ж і до тих, хто нею живе - залюблено-поетичним. З погляду народу, людина, що користується плодами землі, не працюючи на ній, не може бути привабливою. Природним циклом створюється ритмика української прози, пори року і землеробські цикли визначають характер життєдіяльності героїв: злитість із природою є органічною для селянина-землероба, відчуженість від природи - то неодмінна якість його ворогів, котрі, як правило, стоять поза природним життям, поза сільською громадою. Тобто, сумісність з природою героїв

апробуються, поділяючись на "поганих" і "добрих", а близькість до природи і землі виступає як критерій морального здоров'я.

Позитивний герой української літератури ще настільки близький до природного циклу, що нема потреби спрощувати, утриувати аби довести свою думку. Єдиний з природою хліборобський ритм життя - найвища мета селянина, фактично, в ньому втілюється його уявлення про рай, Царство Боже. І кожна з книжок українських класиків є розповіддю про боротьбу людини із силами зла, завжди зовнішніми, що заважають побудові скромного тихого раю.

У зоні живої та неживої природи всі порівняння, алюзії, метафори, асоціації, увесь живописний ряд, символіка, тобто вся система координат української класики. Тут можна навести безліч прикладів. Наведу хоча б декілька. Ось як бачить бурю на морі Микола Джеря: "Та пляма все більшала швидко і наближалась, неначе сунулась морем якась темна копиця, котра ніби росла й ширшала... темна копиця стала ніби здоровою скиртою. Білі вітрила на кораблі стали проти неї ще більші й блищали, неначе проти чорного поораного поля...". Слова позитивного героя Прокопа з "Fata Morgana" М.Коцюбинського "міцні та повні, неначе добре зерно". А Гафійка така приваблива, "мов золота бджілка".

Земля, природа є не тільки тло, а й критерій життя. Співвіднесеність з природою сприймається як щось цілком очевидне, необхідне. А центром усієї літератури і майже кожного твору стає проблема реального володіння землею, конкретною ділянкою.

Село Вербівка на Раствавиці зображується І.Нечуєм-Левицьким просто як едем, і майже фольклорні його герої. Наділені фольклорною зовнішністю і внутрішнім світом, ще не переобтяжені рефлексією, вони прагнуть одного - жити у злагоді з цим світом. Землею сформована і виліплена натура хлібороба: його зовнішність, його уявлення про Добро і Зло, його ставлення до природи і близьких, до свободи і обов'язку. В межах цієї нерозчленованої свідомості побудовано всю повість, її словник, її масштаб, хронотоп, коло дійових осіб і сферу їх діяльності, характер образності (системи епітетів, метафоричність, "провідські сні" в стилі житій, де виявляється селянське примітивоване уявлення про рай і пекло і персоніфікується пам'ять, емоції, совість, естетичні народні уявлення про прекрасне, що виражається у стандартизованих стереотипних характеристиках чорнобрових героїв тощо).

Проте навіть для такої ідеально адаптованої до земельного циклу свідомості життя в покріпаченому селі неможливе, бо там весь час відбувається гвалтування природи, насильство над нею. Таким є і

головний конфлікт, що рухає дію роману: адже Микола заступається за породіллю, яку осавула жене на панщину. І через це змушений поневірятися на чужині двадцять років, аж до скасування кріпацтва

То ж земля і сцени на землі становлять головний сенс існування селянина, його стрижень, вони служать в книзі Нечуя-Левицького ніби обрамленням життя героя, його долі. І хоча змістом роману стають пригоди героя поза рідним селом, його пошуки власного місця в житті, внутрішнім сенсом цієї української авантюрої (за домінуючими ознаками жанру) повісті полишається земля, що служить Миколі Джері дороговказом у мандрах, полишається мрією протягом всього життя. До землі він і повертається. Остання ідилічна сцена роману, де Микола в оточенні онуків розкошує на пасіці, серед пахощів квітів, бджолиного гулу і сонячного тепла, може бути прочитана антитезою фіналу фолкнерівського "Особняка".

Один з героїв фолкнерівської трилогії про Сноупів Мінк, що все своє життя до того, як потрапив до Парчмену за вбивство хазяїна, який здер з нього останній долар, обробляв чужу землю, не маючи своєї ані клаптика (до речі, він про неї про власну, і не мріє, бо працює на ній механічно, не будучи залюбленим в неї), тільки після смерті відчуває, що корінням ніби проростає в землю, там, в її надрах, урівнюючись в правах із шляхетними королями і найвидатнішими діячами, бо для Фолкнера, як і для землі, всі люди рівні. Улюблені ж герої О.Кобилянської живуть в бурдеї, і почуваються там краще, ніж у своїй хаті, бо вони, батько і син, Івоніка й Михайло, частинка цієї землі, вона є природнім їхнім середовищем.

Володіння землею визначає все. Вона - годувальниця, джерело добробуту селянина і його родини, предмет радощів і турбот. І вона ж є ґрунтом його людської гідності, поваги до нього в громаді. Нарешті, вона єдина здатна забезпечити той мінімальний ступінь свободи, який конче необхідний для особистого щастя людини, дає право на любов, на сімейне життя. А тому любов до землі - вища добродійність людини, прагнення ж володіти нею без любові - то найтяжчий гріх, що може призвести і, як правило, приводить до злочину, до людської трагедії. Адже Сава вбиває Михайла саме через землю.

Як відомо, народжена в австро - угорській того часу Буковині, Кобилянська навчалась і починала писати німецькою мовою, була європейськи освіченою людиною. Це відбилось і на кращому її творі, романі "Земля", ситуація якого ніби змодельована як розгорнута притча про Каїна і Авеля. Для цього роману, як для романтичного твору, характерна різка поляризація образів. Звернення до традиції готичного і романтичного романів відчувається в багатьох його сценах (сни, видіння, кошмари, марення, безумства...). А опис

похорону Михайла взагалі більш за все нагадує славнозвісні "Гірські висоти" Емілі Бронте (які, до речі, ще й досі не перекладено на українську).

Проте популярна "модель" служить тільки кістком роману. Його тканину створює селянське життя, з такою любов'ю і неперевершеним знанням відтворене Кобилянською. Тема землі поділяється на дві проблеми. Земля як джерело життя людини прекрасна, вона об'єднує людину з універсумом, в той час, як місто сковує свободу природніх людських виявів. Друга проблема - це володіння землею як джерелом збагачення, позбавлене любові до неї, яке, ставши самоціллю, здатне згубити людину, призвести до найбільшої трагедії, до злочину проти роду. І це вже потрактування, близьке до фолкнерівського.

Роман П Мирного "Хіба ревуць воли, як ясла повні?" написаний майже водночас з "Миколою Джерею", але в іншій тональності. Це один з найглибших психологічних поліфонічних творів. І тут центральний конфлікт також організовано навколо землі, збагачено історією села і його мешканців. Будучи чітко визначеним, конфлікт позбавлений одномірності, він набуває психологічної глибини, перш за все, через трактування Добра і Зла.

Для Чіпки Варениченко, сина матері-одиначки і батька-двоєженця Добро виглядає як покарання людей за Зло, що вони спричиняють іншим. І це переконання стає домінантою його життя. Недаремно в одному з найтрагічніших епізодів роману "його сумна постать так виразно чорніє між двома заревами світу - місячним і західним".

В такому стані Чіпка проживає життя, і якими важкими не були б зовнішні обставини, як би вони не примушували його до зла, воно було б безсилим, не реалізованим, якби не корінилося в його внутрішньому світосприйнятті, в його фатальній суцільній пойнятості справедливості. І тут психологія українського селянина Чіпки Варениченко наближається до душевного стану таких американських героїв, як мелвілівський капітан Ахав, що присвятив життя (і не тільки своє) боротьбі з таємничим Мобі Діком, Білим Китом, який був легендарною загрозою моряків, а для капітана Ахава втілював все зло світу, був символом інфернального зла. Але присвятивши себе боротьбі з Мобі Діком, капітан Ахав і сам перетворився на носія інфернального Зла, підкоривши меті винищення, вбивств не тільки себе, але й життя своєї команди і духовним сином капітана Ахава виступає фолкнерівський Томас Сатпен, який також несе смерть, горе, трагедії всім, хто наблизився до нього, зв'язав з ним своє життя, бо він, Томас Сатпен, син бідного, але вільного американця, ще в юності поставив собі надзавдання започаткувати свій рід, започаткувати будь-що,

Т Н ДЕНИСОВА

будь-якою ціною. Проїнятість, сліпе слідування визначеній меті заповнює душу людини байдужістю до інших, дисбалансиє розуміння Добра і Зла, підкорюючи все власним критеріям, неодмінно призводить до переваги Зла над Добром, а тоді вже й до його перемоги в серці людини. Звідси інфернальність Томаса Сатпена і така близька до неї трагічна гріховність Чіпки. Адже в традиціях православ'я гріхом є роздвоєння людини як таке, гріховним є навіть зерно зла або й навіть сумніву, яке трактується як прояв сатанинської спокуси. І саме воно розростається, заповнюючи всю стражденну душу Чіпки.

Один з головних чинників Чіпчиного характеру походить з історичного ґрунту. Панас Мирний прослідковує історію села Піски до козачих часів. І тут знов-таки виникає певний паралелізм із Півднем США. Адже фактично українське козацтво було своєрідним фронтіром, кордоном, і то не тільки для України, а й для всього слов'янського світу. Ось саме ці часи і феномен козацтва залишилися легендою в пам'яті і свідомості народу, збереглися в народному характері. В більшості своїй позитивні герої української літератури несуть в собі ніби відблиски козацької вольності, що і надихає їх на бунт проти рабського становища українського селянина-кріпака (Микола Джеря), або безземельного хлібороба (Чіпка). Тож козацьке минуле за своїм значенням для національної свідомості майже збігається з міфом про щасливі патріархальні часи багатого і незалежного Півдня, і забезпечує дотик таких різних духовно-психологічних світів, будучи ґрунтом для національної свідомості. Одним з головних чинників цієї свідомості, прямо не зумовленим земельним кодексом, є традиція зображення бунтарства. В українській літературі це шевченківські "Гайдамаки", розповіді про народного розбійника українського Робін Гуда Устима Кармелюка тощо. Певною мірою в цю традицію вписується й герой Панаса Мирного, його друзі і оточення. Ніби апофеозом такої традиції стають сцени бунта і погрома в "Fata Morgana" М.Коцюбинського. Ці сцени виражають народний гнів і відчай, коли люди ламають і знищують все на своєму шляху - на фабриці, в панських покоях, в садибі можновладця. Якийсь варіант луддизма із запізненням на кілька століть. Але фінал повісті Коцюбинського виходить за межі бунтарської традиції. Він повністю в душі соціально-психологічної прози й цим наближується до фолкнерівських рішень.

Коцюбинський досить детально передає психологію натовпу, який свідомо формується, чії дії і настрої скеровуються лідерами. Адже це міцні хазяї намовляють селян самим, не чекаючи прибуття казаків і нагаячи, розправитися із найбільш активними борцями за

справедливість. Опя сцена розправи, коли охоплений жахом народ втягується у братовбивче кровопролиття, сцена страшна. Вона дивним чином (адже відстань в тисячі кілометрів і в десятки років) наближується до фрагментів із новели Фолкнера "Персі Грім" або до роману "Світло в серпні", в яких описано дії натовпу, що прагне до лінчування. Спільність разюча.

Феномен утворення натовпу, юрби з народу, зміна настроїв, психологія маси, маніпуляції знеособленим деперсоніфікованим стадним інстинктом стають предметом напруженої уваги обох митців. І трактовка цього феномену в них, розподілених епохами і океанами, споріднена. Нема тяжчого гріха і злочину, ніж братовбивче кровопролиття, гріх проти роду. Такою трагічною сценою роман Коцюбинського завершується. Але в подальшому розвитку української літератури трагічна тема братовбивства, громадянської війни стає навіть не однією з провідних, а найважливішою на довгий період історії.

Розорена земля, принижена людська гідність, силоміць нав'язаний чужий лад якось зближує повоєнну історію американського Півдня і України. Але було і дещо відмінне в досвіді. В масі своїй громадяни Півдня монолітно виступали проти Півночі. На Україні крім жахів окупації землі ворогом зовнішнім, трагічна лінія розриву пройшла в середині міст і сіл, сімей і родів, людських сердець і доль. Це було природнім продовженням української історії, але від того не менш трагічним. Причиною і сенсом трагедії під час революції і після неї і донині залишається земля і право володіння нею.

Спробою вирішити земельну проблему мирно, дати землю всім, хто може її обробляти, жити нею, стали Століпінські реформи. По-своєму, в масштабі держави переселення в Сибір, може, й було мудрим вирішенням. Проте, для безпосередніх учасників процесу, неосвічених і безправних, гнаних з рідних місць, де вони тільки і почувалися укоріненими, дотичними до життя, особливо, коли йшлося про українські села, де земля здатна прогодувати всіх, хто прикладає до неї руки, це ставало драмою, а вряди-годі й трагедією. Про це написано роман М.Стельмаха "Хліб і сіль". Із Західної України, звідки були хоч якісь можливості емігрувати, саме тоді і хлинула злива безземельного селянства, започаткувавши українську діаспору в Канаді і США.

Процес безземелення селянства не є унікальним, притаманним лише нашій країні. Унікальна наша неспроможність його вирішити, перманентність трагедійної ситуації, яка вже неодноразово досягала кривавих піків. Одним з них і була громадянська війна, що багато разів описувалась в українській літературі. Приреченість, безвихідь –

домінуюча тональність повоєнної прози М.Хвильового, В.Винниченка. Але й благополучні українські класики, лауреати державних премій зображували громадянську війну як процес, якщо не руйнівний для народу, то принаймні доконче драматичний, про що говорить хоча б сама назва роману М.Стельмаха - "Кров людська - не водиця".

Радянською класикою був роман А.Головка "Бур'ян". В дитинстві і юнацтві ми прочитували як реальність романтично-ідеалістичний план цього твору: ідеальний герой, відчужене на якийсь час від радянської реальності село, поновлена справедливість, словом, традиційна боротьба добра і зла з неодмінною перемогою Добра. Зараз з жахом перечитуємо цю книгу, де життя села по війні постає абсолютно трагічним. Що ж до лейтмотиву позитивного героя - "зоряні ночі та буйні жита" - він підкреслено романтичний, як і сам цей образ, який повністю випадає з ряду партійних функціонерів, зображеного Головком. Недаремно сельчане дивуються, що Давид, "хоч і партійний, а без нагана за поясом". Деталь? Але яка промовиста! Адже обухівці звикли, що їхня партійна влада займається мордобоем, насильством, розбоем. І управи на неї нема, бо революція підняла з низів суспільства піну і винесла її на поверхню. І це закономірно.

А що ж до народу, то він різний. Піна це теж народ. До того ж, його можна обдурити, і ним можна скористатися чи то залякавши кожного, чи то збивши в юрбу. Це ж з натовпу чути крики "Знищити таких треба!", коли чесних активістів ведуть селом, а люди прагнуть учинити над ними самосуд. До влади прийшли Сноупси, як дуже влучно називає людей такого гатунку американський дослідник А.Кейзін. "Терміти, аутсайтери, новочасні неандертальці, хто тільки хитрістю, не маючи ані культури, ані традиції, вирвавшись із свого куточку ... і використовуючи найменші можливості, тепер вже перемогли містечко..."[2]. Вони, ці нищі переможці, як на американському Півдні, так і в українському пореволюційному селі (але, звісно, по-різному, бо йдеться про різні реальності) встановлюють свій порядок, уперто спрямовують дії натовпу. Ось як описує це Головка: "До вулиці з-за церкви валила юрба. Когось били і вели сюди до сільради. І в кожен двір із юрби одривався гурт чоловіків - мабуть, трус робили по дворах. Ближче та юрба, і голоси чутніші. У колі в рудому кожуху побачив Тихін без шапки й побитого Якіма. По обличчю текла кров. За що Якіма? Аж чув, мов одразу тукнуло і заболіло в грудях. Хтось іззаду підбіг і ще вдарив Якіма в голову. Той поточився й не застогнав... А юрба голосіла, шуміла, гула й сунула - перла собою побитого Якіма - повно вулицею, аж тини ламаючи". І чи не дослівно збігається

РОМАН ПРО ЗЕМЛЮ: УІЛЬЯМ ФОЛКНЕР І УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА.

заключна фраза із описом натовпу, даним Фолкнером у "Порушувачі тліну", коли юрба фермерів концентрується навколо в'язниці, де сидить, очікуючи вироку чорний Лукас Бічем, який запідозрений у вбивстві білої людини, але чия вина ще не доведена (і, як з'ясовується, довести її неможливо, бо він не був убивцею), і юний Чик Маллісон, від якого ведеться оповідь, відчуває "незриму, позбавлене сенсу, глухе бродіння, переривчастий прискорений пульс і гул натовпу, що заповнює площу..."

"Бур'ян" Головка написаний, можна сказати, по гарячих слідах громадянської війни, в позиції автора нема часової відстані, за своєю тональністю роман напружено-драматичний, штучний щасливий фінал трагічність лише приглушує. Дилогія В.Земляка "Лебедина згряя" і "Зелені млини" написана через багато років після події і віддалена не тільки дистанцією часу, але й позицією автора-оповідача.

Земляк відтворює повоєнну історію подільського села, трошки іронічно названого Вавилоном. Проте, це не епопея - історія села подається не в битвах і епохальних звершеннях, але як ланцюг або тканина ("павутиння історії", як говорив Т.Уайлдер, формулюючи звичне для Півдня США розуміння історії), сплетена із окремих людських доль, історій роду і клану, що і складають ґрунт Вавилону. І все, що тут відбувається, викликано суто життєвими причинами. Тільки уява місцевих поетів і філософів, а також м'який гумор автора надають романтичності буденному.

Вавілон Земляка - теж така собі Йокнапатофа, маленька модель великого світу. Хоча із самого початку автор попереджає читача, "наш старенький многогіршний, та в чомусь, проте, і немеркнучий Вавілон, що, окрім назви, запозиченої в Дворіччя, не має нічого спільного з Вавилоном Месопотамським", брати на серйозі його заяву не слід. Як, втім, і багато чого іншого, бо автор-оповідач є філософом, іроніком, гумористом, і з цієї іпостасі, такої характерної для українського фольклору, не виходить ні за яких ситуацій і перипетій. Насправді неодноразово підкреслюється невинність вибраної назви. На річці Чебрець, притоці Південного Бугу, в українських степах оселились різні племена, утворивши "народ вавілонський, у якого з давен змішувалась кров далеких і близьких народів", своєрідний "melting pot", що й створив вавілонську громаду.

Проте назва прокреслює і вертикальну лінію, вписуючи типи, характери, спосіб життя українського села до загальнолюдської системи стандартів. Це ще один спосіб, семіотичний знак, аби ствердити Вавілон як модель світу. Притому, самою назвою передрікається і майбутнє поселення, де змішались мови і люди позбавлені можливості порозумітися. В такій ситуації іронічна

Т Н ДЕНІСОВА

позиція автора ніби регулює масштаб побаченого, встановлює співрозмірність і співвідносність читача і моделі світу, переводить історичний фрагмент з рівня пафосного на рівень філософсько-життійний. Такій само меті служать імена, прізвиська, топоніміка, приховані, травестовані, акцентовані історичні біблійні алюзії. Та автор не забуває і своєї високої мети. Бо вже сама назва "Лебедина зграя", як пояснюється читачеві, має настроювати на високий лад, викликаючи пред внутрішнім зором зграю прекрасних птиць, що линуть в далекі краї, тобто, підкреслюючи, що вавілонська громада зображується на злеті, в епоху свого історичного піку.

Центром і віссю життя вавілонських громадян, як і всього українського селянства, полишається земля і природа з її незмінним розміреним циклом, позначеним моментами народжень і смертей. І це також зближує життя Вавілона з біблійним світом.

В "Лебединій зграї" зображено пореволюційну дійсність, коли кожен селянин вже одержав свій земельний наділ, придбав (або привласнив) сяке-таке майно і тепер нізащо не хоче з усім цим розставатися. В Вавілоні тільки місцевий філософ-резонер Левко Хоробрий (він же Фабіан) відмовився від земельної ділянки через свої переконання. І натурою, і функцією в житті Вавілону він дивно нагадує В.К.Ретліфа, одного з найсимпатичніших героїв трилогії Фолкнера про Сноупсів, комівояжера, що їздить американською провінцією і продає фермершам машинки Зінгера (до речі, в Вавілоні теж є така машинка в хаті Кожушних, де вона дуже вагома і значима). Філософи-безсеребренники, нібито відсторонені від життя, від усього реального. Спостерігачі, вони непомітно, але вельми відчутно впливають на його течію, активно творячи добро, зберігаючи любов до живого повнокровного буття.

Предметом конфлікту стає характер володіння землею, власність на землю. Селяни відчайдушно опираються колективізації, і це стає причиною розбрату в громаді, причиною страшної трагедії братовбивства. І тут надзвичайно вражає сцена на Йордань, коли зібравшись на традиційне християнське свято, весь народ виявляється втягнутим у братовбивчу війну, під час якої намагаються розправитись із тими, хто уклав списки селянського майна. Ця масова сцена, що зображує психологію юрби, її стрімкі переходи від одного психологічного стану до іншого, внутрішні коливання між добром і злом, миттєві вибухи і уявні затишшя, зроблена майстерно. Саме тут безпосередньо і абсолютно органічно поєднуються верх і низ, трагічне і комічне, пафос і фарс, життя і смерть, палке бажання справедливості і жах, страждання і вітальність.

Доречно відзначити, як подібне бачення історії, народу і людини приводить до того, що хронікер Вавилону і творець Французової Балки виявляються близькими в естетичному осягненні реальності в головному, у підході до зображуваного: історія як павутиння людських доль, індивідуальність як частина людського роду, сьогодення через його коріння, через народну свідомість. Народна свідомість, сперта на християнську мораль, з'єднаність селянина з природою, невід'ємною часткою якої є праця - моральний кодекс вавилонської громади, підгрунтя соборності, запурука незнищенності і необоротності самого життя.

Так само, як Фолкнер, що створив Юлу Уорнер як символ землі і природи, Флема Сноупса - як символ механістичної бездушної цивілізації, капіталізму, Томаса Сатпена - як символ Півдня, тощо, Земляк майстерно оперує власними образами-символами, що виростають із неповторно індивідуалізованих характерів. Якщо В.К.Регліфа можна порівняти з Фабіаном, то Мальва Кожушна може бути зіставленою із Юлою Уорнер. Обидві вони уособлюють одвічне жіноче начало. Але Юла нерухома і пишна як земля. Мальва ж зв'язана із гойдалкою як із символом нашого життя, нестабільного і карколомного, що проходить через всю діалогію.

Багатодітний, непоказний, незнищенний Явтушок, вдягнений у прекрасну вишиванку і подерті штани (такий собі Кентавр), що до революції не мав ані клаптику землі, разом з наділом набуває і неабиякої людської гідності. Своєю сутністю - незнищенністю, укоріненістю в землі, яку він обробляв все життя, будучи наймитом, навіть плодови́тстю, безумовно, подібний до Мінка Сноупса, своєрідного героя Йокнапатофської саги.

Оці троє - Мальва, Фабіан і Явтух, незнищенні й у вічних змінах, безсмертні і вразливі, трагічні і поетичні, смішні і непогамовні - й символізують Вавилон, його душу і тіло.

В.Земляк, як уже відзначалось, дуже близький до фольклорної традиції. Якщо Фолкнер багато епізодів будує на гротеску, то Земляк - на бурлеску, на барокових прийомах, так укоріненних в українській культурі. Із цього коріння - сплетіння верху і низу, пафосу і іронії і виростає, скажімо, образ Фабіана, м'якого і мудрого, земного безсеребренника філософа. Левка Хороброго і неодмінного його супутника, його "alter ego", єдиної його власності, невід'ємної приналежності Вавилону, з яким пов'язується навіть певна чортівня, містика, оскільки досить часто автор користується його цапино-одлюдненням поглядом - цапа Фабіана. До речі, в романі, як і в селянському побуті, дуже багато тварин. Крім цапа Фабіана, у певні стосунки з людьми вступають півні, коні, собаки, свині...

Деякі сцени з Фолкнера і Земляка видаються просто-таки спорідненими. Скажімо, бажання добропорядних селян швидко розбагатіти виливається в пристрасне полівання за скарбом. З добрим гумором і доброзичливою іронією описують письменники, як вночі, таємно, трепетно викопують псевдоскарб фермери Армстід і Букрайт у Французовій Балці і брати Соколоки у Вавілоні.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що Земляк створив свій "роман поштової марки", написавши книгу про українське село, новаторство якої глибоко укорінено в традиціях класичної української літератури. Письменник виходить із пріоритету загальнонародських цінностей, із народної свідомості, із фольклорних і літературних традицій України, вистрнчуючи власну модель світу в межах міфологізованої естетики. В українській критиці діалогія Земляка породила термін "хімерний реалізм", котрий виник, природньо, не без прагнення поставити українську літературу врівень із латиноамериканським "магічним реалізмом". Проте, якщо Лорифей "магічного реалізму" Г.Г.Маркес насправді виголошував Фолкнера своїм попередником і натхненником, то Земляк, мабуть, не знав жодного з них, бо і за народженням, і за характером свого таланту належав цілком і повністю виключно українській культурі. Тому йдеться не про якісь запозичення, а про внутрішню спорідненість літературних феноменів.

Тож можна твердити, що є певна спільність, точки дотику, перехрещення етичних і естетичних систем співставлених літературних світів.

1. Для Фолкнера християнство, християнський моральний кодекс, що спирається на землю, критерій і локальний, і загальнонародський. Україна, в основному, християнська країна, і християнська мораль органічна для українського села.

2. Наближення до землі і природи як критерій морального здоров'я, хоча й трактується по-різному, залежно від конкретно-історичних умов і традицій, також зближує прозу Фолкнера і українську літературу, в основному, літературу про землю. Земля Фолкнера - це світ природи, в який людина вписана своїм походженням і замислом Божійм. Земля не може належати нікому зокрема, бо вона належить усім і кожному, і у кожного є право працювати на землі. В селянській Україні людина і природа, земля зв'язані нерозривно. Володіння землею є вищим щастям і мрією селянина, земля ж є і предметом заздрощів і розбрату, і способом закріпачення людини.

3. Різниця, природньо, в джерелах суспільного розвитку і людської історії і комплексі обставин, цим породжених.

РОМАН ПРО ЗЕМЛЮ. УІЛЬЯМ ФОЛКНЕР І УКРАЇНЬСЬКА ЛІТЕРАТУРА

Фолкнерівське осягнення історії і її часового континууму з його пролонговістю і катаклізмами, в поєднанні минувшини й сьогодення, не може не знайти відгуку сьогодні в українській суспільній свідомості, для якої самоусвідомлення набуває першорядного значення. Проблема деіндивідуалізації найбільше хвилює Фолкнера і українське письменство. Вона відбувається через відрив від землі і природи. У світі Фолкнера - через постіндустріальну деперсоналізацію, в Україні - через тоталітаризм. Тож самоусвідомлення кожної особистості не є абстрактною проблемою, воно абсолютно необхідний процес у момент самовизначення народу. Отже, народ-земля-минуле - три моменти, що визначають сутність фолкнерівського індивідууму, є пріоритетними сьогодні і для українського менталітету.

4. Мотив громадянської війни, що ніби роз'яла єдину землю, надає трагічного звучання темам батьківщини, народу, історії в прозі Фолкнера. Аналогічно відбувається і в прозі українській. Практично вся українська повоєнна романістика просякнута драмою суперечності особистого і суспільного, державного (адже в радянському менталітеті різниці між ними не робилось). Навіть у творах, визнаних офіційно, вона відчутна, а єдність світу і душі не знайдемо й сьогодні.

5. Сама ідея створення замкненого світу (роман поштової марки), сконструйованого як модель "малої Батьківщини", що втілена в Йокнапатофській сазі Фолкнера, близька українській літературі, для якої книга про рідну землю є традиційною і звичною.

6. При всій несхожості фолкнерівського експериментального роману з тими класичними формами, до яких схильні українські письменники, в поезиці є дещо спільне: наявність низового гумору, гротеску, елемент містичності, відчуття і використання романтичної і барокової традиції, біблійні та історичні аналогії, символіка.

Все це свідчить про єдність загальнонародського культурологічного процесу, в котрому кожне національне відгалуження, будучи абсолютно самостійною оригінальною структурою, водночас є органічною часткою спільної системи - сучасної цивілізації.

1. Франко І.Я.. Зібрання творів: В 50 т., т.28.К., 1980.

2. Faulkner William. Selected Letters. Ed by Joseph Blotner. N.Y., 1977. P.47.

3. A.Kazin. Faulkner in His Fury. Modern American Fiction. Ed. by W.Litz. N.Y., 1963.

Стаття надійшла до редколегії 18.08.93

SUMMARY

The theme of this article is the comparative study of the Ukrainian novel and the Faulkner's prose. The idea of world constructing modelled after one's "small native land", a postage-stamp novel put in life by Faulkner's Yoknapatawpha saga is akin to the Ukrainian literature where the works on homeland are traditional and common. The Difference between Faulkner's experimental novel and the classical form's favoured by the Ukrainian writers, also there are common features in literary technique: low humours and grotesque, the element of mystery, reliance upon the Romantic and Baroque, Biblical and historical analogies and symbolism.

с Т.Н. Денисова, 1997